



ՀԱՏՈՐ Ծ

1892

ՀՈՒՏԵՄԲԵՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԻԲԷԱ-ՊԱԻՂԻԿԵԱՆ ԹՈՆՐԱԿԵՑԻՈՑ ԱՂԱՆԴՆ
ԵՒ ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹԸ



ՍԿ Հ. ՄԻՔ. Չամչեան, ընդհակառակն, կը մերժէ փոտի և անոր հետեղաց այս կարծիքն, ըսելով, թէ « Այն Պօղոս » որ յիշի աստ, ոչ էր 'ի Հայոց, այլ յայլմէ ազգէ՝ բնակեալ յաշխարհին փրքուն Հայոց. և զի զայն աշխարհ պատմիչքն Յունաց կոչեն Հայաստան, վասն այնորիկ թե-րևս և այն Պօղոս համարեալ իցէ Հայ, նոյնպէս և որդիքն »։ Բազմահմուտ Հ. Մ. Չամչեանի մէջ բերած հերքողական պատասխա-նին՝ ենթադրական իսկ համարելով, սակայն և այնպէս թէ Գե-նեսիոս և թէ Թէոդորոս յունահնչիւն անուանքը կարող են անոր կոռւան լինել. բայց փոտի կարծիքը՝ պատմական հիմ մ'իւս ունե-նալու է անպատճառ, և աւելի ծանրակշիռ. Այս պատմական հիմն կամ Յունաց առ Հայս ունեցած յայնժամու ատելութեանը պար-զապէս արդիւնը համարելի է, որով կը ջանային յարմար պարա-գայից մէջ ամբաստանել զՀայս. և կամ իրօք Պօղոս անունով Հայ-

ազգի (1) Մանիքեցի մ'ալ եղած է է դարու երկրորդ կէսին, որ
կալլինիկեայ որդւոյն Պօղոս Սամոստացւոյն արդէն սկսած գործին
յետոյ ուրեմն զարգացուցիչ և տարածիչ ըլլայ Հայոց մէջ: Արդ՝
եթէ փոտ ժամանակագրական կարգաւ ըրած է Նոր Մանիքեցւոց
պատմութիւնն, այն ատեն երկրորդ ենթադրութիւնն աւելի ճշմար-
տանման կ'երևի ինձ. և վստահանալով փոտի երկրորդ տեղւոյն վե-
րայ կը համարձակիմ մանաւանդ ըսել, թէ հաւանական է որ այս
հայազգի կոչուած Պօղոսը՝ կալլինիկեայ որդւոյն Պօղոսի որդին
եղած ըլլայ, և թէ նա հայ կարող էր լինել 'ի հօրէ և ոչ 'ի մօ-
րէ: Նա իր հօրը անմիջապէս չէր կարող յաջորդել, այլ իր հօր
յաջորդին: Երբեք, մեր այս կարծեաց 'ի նպաստ՝ դիտելու ենք
նախ, որ Պետրոսի Սիկիլիացւոյն, ինչպէս և փոտի առաջին տեղ-
ւոյն մէջ, փանաքիա կը յիշուի իբրեւ ժողովատեղի Պօղոսի, իսկ
երկրորդ տեղւոյն մէջ՝ Եպիսպարիսը: Արդ Եպիսպարիսն՝ եթէ
փանաքիայի նոր անուանակոչութիւն մի համարինք, և եթէ ան-
կէց բոլորովին տարբեր տեղ մի, հետեցնել կու տայ նոյնպէս
տարբերութիւն անձի և ժամանակի: Բ. Դիտելու ենք, որ փոտ
Պօղոսի Սամոստացւոյն յաջորդել կու տայ զկոստանտինոս, և
անկէ վերջ կը գնէ զհայազգին Պօղոս, զոր Յոյնք կը կարծէին
իբրեւ նախկին պետ Պաւղիկեանց: Գ. Յոյն մատենագրաց քով
Պաւղիկեան աղանդն ի սկզբան Παυλοισάωνται = Պաւլո-Յովհաննէսն
կը կոչուէր՝ Սամոստացի զոյգ հարազատներու անուամբ. բայց
վերջէն Παυλιανοι — Պաւլիկեանքի փոխեցաւ:

Բայց դիտելով մէկ կողմէն, որ Պետրոս Սիկիլիացին՝ Կոս-
տանտինոս աղանդապետին երևումը կը գնէ յամի Տեառն 653. և
այնպիսի պարագաներով (2) կը ներկայացնէ զնա, որոնք կար-

1. Հայերէն « Գիրք ՃԾԸ Հերձուածոցի » մէջ կը գտնենք այս նկատմամբ հետե-
ւեալ հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւնը. « Ապա կին մի Դեթի անուն՝ այնր (սոյսինքն
է Քաղերդական կամ Պոլիկենաց) աղանդոյն ելեալ զկնի Թուրքացն՝ եկն 'ի Հայս,
և Պօղ ուն յԱրարատեայ գաւառէն՝ որ աշակերտեալ էր սրբոյն Եփրեմի, առև-
անկեաց զկինն, և խառնակեցաւ աղանդն ընդ քրիստոնէութեան: Զարեգակն՝
զՔրիստոս ասէին՝ ոչ մեռեալ և ոչ յարուցեալ. և վասն այսորիկ ծովանան 'ի կիւ-
րակէի: Եւ եկեալ սուրբն Եփրեմ ոչ կարաց քակել զնա յաղանդոյն, և անէժ զնա
և գնաց »: Արդ՝ կամ այս Եփրեմն Թորին Ասորիէն տարբեր մէկն է, և կամ Քա-
ղերդական աղանդը Դ. դարուն իսկ կար: Բայց ինձ առաջինն աւելի հաւանական
կը թուի, և կը յուսամ յետոյ այս կէտս լուսարանել:

2. Զի կ'աւանդէ, թէ այս ժամանակիս Մանիքեցի փախստական սարկաւազ մի՝
Ասորիէն գալով 'ի Հայս, իր հայրենիքն 'ի Մանանաղի, հիւրընկալութիւն գտաւ
Կոստանտինոսէն, որուն 'ի փոխարէն երկու գրուածք ընծայեց, մինը՝ Մանիքեցւոց
Աւետարան, իսկ միւսը Պօղոսի Առաք. Թղթերը, անշուշտ խեղաթիւրուած. և թէ
այդ օրէն 'ի վեր Կոստանտինոս խորհեցաւ հիմնել զվարդապետութիւն Պաւղիկեանց:

ծել կու տան, թէ նա ինքն եղած ըլլայ նախապետ այն աղանդին, և ոչ Պօղոս ոք. իսկ միւս կողմէն ալ նոր Մանիքէութեան հինաւորաց անուանակոչութիւնը՝ Պաշտօնականութիւնը կ'ելլեն մեզ ընդ առաջ իբրեւ նորանոր դժուարութեան ժայռեր, զոր առանց հարթելու՝ կարելի չէ յառաջ վարել զպատմութիւն: Ուստի ես իրօք հարկ կը զգամ այս մասին մի նոր կարծիք ևս արտայայտել աստ, որով կը յուսամ թէ ոչ միայն այս դժուարութիւնքս պիտի հարթին, այլ նոյն իսկ Պօղոսի Սամուսատցւոյ և հայազգի Պօղոսի մասին եղած աւանդութիւնքն ևս իրենց բանաւոր լուծումը պիտի ընդունին: Արդ՝ իմ՝ կարծիքովս նոր Մանիքէութիւնը յէ դարուն Պաշտօնական կոչուած է ո՛չ թէ Սամուսատցւոյն կամ հայազգի Պօղոսի մ'անուամբ, այլ նոյն ինքն հեթանոսաց Առաքելոյն Պօղոսի անունով, զոր կամ մի ոմն 'ի նոր Մանիքէացւոց, և կամ անոնց ընդհանուր համայնքը ուղեց իրեն կամ իրենց աղանդին յատկացնել: Մեր այս կարծեաց 'ի հաստատութիւն կան այնպիսի պատմական և շօշափելի ապացոյցներ, որոնց առջև գրէթէ ամէն տարակոյս կը փարատի:

Նախ 'ի պատմութենէ գիտենք, թէ ինչպէս Մանիքեցիք՝ այսպէս ալ Պաշտօնականք զիրենք Տարսոնացւոյն իբրեւ ճմարիտ աշակերտներ կ'անուանէին, կարծելով թէ ունին բոլոր անոր գիտութիւնն և իմաստութիւնը. և անոր վկայութիւնը Ս. Գրքէն վեր կը դնէին: Բ. Դիտելու ենք, որ Պաշտօնականք կը նշովէին թէ՛ զՄանի և թէ՛ զՊօղոս Սամուսատցին: Արդ՝ այս բանս անհասկնալի պիտի մնայր, եթէ նոքա պարզապէս Մանիսի գծած սահմանին մէջ մնացած և հնացած ըլլային, և կամ զՊօղոս Սամուսատցի ճանչնային իրենց իբրեւ նախահայր: Գ. Դիտելու ենք որ Պաշտօնականք մեզ ծանօթ աղանդապետներէն իւրաքանչիւրը՝ Պօղոս Առաքելոյ այս ինչ կամ այն աշակերտի անունը կը ստանձնէր, և իբրեւ անոր կենդանի անձնաւորութիւն՝ այնպէս կը ներկայանայր ժողովրդոց՝ զանոնք որսալու համար: Եւ ստուգիւ նոստանտիոսը՝ Սիդոնաւոս կը կոչէր ինքզինքը: Սիմէոնը՝ Տիւտոս, Գենեսիոսը՝ Տիմոթէոս, Ափրոնէոսը՝ Եպափրոդիտէս և Սարգիսը՝ Տիքիկոս: Այսպէս ալ իրենց միջոցութիւնները սերմանած տեղերը՝ Պօղոս Առաքելոյ աշակերտաց առաքելութեան տեղերու պիտակ անուամբ կ'անուանէին: Օրինակի ազգաւ, Մակեդոնիա կ'անուանէին զԵրոստոս, Աքայիա՝ զՄանանդի, Կոդոսացիա՝ զԱրգոնաւոս, Եփեսացիա՝ զՄոփսուեստացի, Լաւոդիկեցիա՝ զԿիւնեցի կամ զգաւաւն Կանիս: Արդ՝ ուշի ուշով գիտելու ենք, որ հօս Պօղոս Առաքելոյ անունն և Առաքելութեան թեմ մի յիշուած չէ: Ուրեմն ասկէ կը հետեւի, թէ կամ

Կոստանտինոսի նախորդ աղանդապետն, — որուն ազգն և անունը դեռ խորհրդական քօղով ծածկուած կը մնայ, — նա ինքն կը կրէր առաքելապետին անունը, և կամ լաւ ևս, Կոստանտինոսէն հիմնուած աղանդը, ուսկից յառաջ եկաւ Պաւղիկէութիւն, այսինքն է Պաշտօնականութիւնն։ Դ. Դիտելու ենք, որ հնագոյն աղբիւրք առհասարակ փոքր 'ի շատէ նշանակած են մեզ յիշեալ աղանդապետներու իւրաքանչիւրին բռնած ուղղութիւնը, կատարած գործն և ունեցած ահաւոր կատարածք. և այս իսկ պատմական և անձնական որոշ պարագաներով։ Իսկ Կալլինիկեայ որդւոյն վարդապետութեանը, գործերուն և մահուանը վերայ որոշ տեղեկութիւնք կը պակսին։ Եւ այս իսկ ապացոյց մ'է, թէ նա գուցէ թէ պատմական անձնաւորութիւն մ'իսկ եղած չըլլայ. այլ շփոթութիւն ինչ հինաւուրց Պօղոսի Սամոստացոյ՝ որ 262 փրկչական թուի։ եղաւ եպիսկոպոս Անտիոքայ, մոլորեցաւ և ցանեց զնախասերմունս Պաւղիկեան մոլորութեանց։ Այսպէս և Կալլինիկէ անունը՝ փոխառութիւն մ'է հաւանօրէն սրբուհոյն Կալլինիկեայ, զոր Մանիքեցի կին մի՝ իրեն սեփականած էր։ Ուրեմն իրաց այսպիսի խրթնացեալ վիճակի մէջ տրամաբանական չէ պնդելը, թէ Պաւղիկեան աղանդը՝ հայ հանճարոյ գիւտ է, թէ և իրօք հայ հողին վերայ աւելի խոր արմատ ձգած և ընդարձակ շառաւիղներ տարածած ալ համարինք։

Պաւղիկէութեան ծագումն և անուանակոչութիւնն այսպէս ստուգարանէն վերջ, այժմ տեսնենք, թէ ինչ աղերս ունի այն Մանիքեցւոց վարդապետութեան հետ, և կամ ինչ կէտերով կը տարբերի անկէ։

Արդ՝ Պաւղիկեանց վերայ երկասիրող հին և նոր աղբիւրներն ուշադրութեամբ քննելով, կը տեսնենք, որ տեսականին մէջ դարձեալ երկու, այսինքն է չար և բարի սկզբանց վարդապետութիւնն է, որուն վերայ իբրեւ յառանցքի կը դառնան բիւրաղգի մոլորութիւններ։ Իսկ գործնականին մէջ՝ մի և նոյն կեղծաւոր միջոցները՝ դեռ աւելի կատարելագործուած ըստ բերման ժամանակին և պարագայից։ Կոստանտինոս, — որուն կ'ընծայեն Պետրոս Սիկիլիացին և Փոտ՝ Պաւղիկեան գրութեան՝ կամ աղանդի կազմակերպութիւնը, — տեսնելով, որ Մանիքէութիւնը՝ իւր մի քանի աչքի զարնող հեթանոսական և առասպելապատում իրաց համար խիստ ընդգիմութիւն կը կրէր, և թէ անոր հետևողաց բաժինն էր չարատանջ և անարգական մահը միայն, ուստի խորհեցաւ թօթափել և մաքրել զայնս. իսկ մնացածները՝ քրիստոնէական՝ բայց ոչ քրիստոնէավայել վարդապետարանի մի մէջ փոխադրել, Պարագաներն ևս օգնեցին. այսինքն է Ասորի-

քէն իր հայրենիքը վերադարձող Սարկաւազը, զոր այլուր յիշեցինք, տուաւ անոր Εὐαγγέλιον և Αποστόλους, Կոստանտինոս կարդաց, իմացաւ անոնց պարունակութիւնն և լսեց, հետամուտ լինելով յօրինման իւր ծրագրին: Այս խորհրդաւոր գրութիւնքս կրկին ուրուագիրներու կը նմանէին, որոնց շիտակ կողմը՝ քրիստոնէից կը ներկայացնէին, անոնց պատուհասներէն ազատուելու համար. իսկ իրենք իրենց մէջ բոլորովին յեղաշրջուած կը հասկընային և կը մեկնէին զանոնք: Այսպէս ուրեմն մէկ կողմէն այս երկու գրուածքս աչաց առջև ունելով Կոստանտինոս, միւս կողմէն ալ ժամանակի պահանջը, այսպէս կազմեց իր նոր հաւատապատումը. այսինքն է առ երեսս կեղծաւորելով՝ մէկդի թողուց վաղենտինեայ երեսուն էակաց և աստուածոց առասպելաբանութիւնքը Τερατολογίας τῶν τριάκοντα Αἰώνων καὶ Θεῶν, զոր Մանի ընդունած էր իր ընտրական գրութեան մէջ, կամ լաւ ևս՝ համաշխարհայնաբանիւ: Թողուց Կուբրիկոսէն հնարուած անձրեւի զըզւելի առասպելը, որ Պետրոս Սիկիլիացւոյ և ֆոտի աւանդածին նայելով, իւր թէ փախչող կուսին զկնի ընթացող գեղանի պատանեկին փրփրերախ քրտինքէն յառաջ կու գար և մոգական զօրութիւն ունէր: Ասոր նման դեռ ուրիշ անհաւատալի բաներ ևս ՚ի բաց թողուց: Իսկ Բասիլիդէսի շամբուշ անառակութիւններէն չկարենալով հրաժարիլ և հրաժարեցնել իրենները, հնարի մացութեամբ մի հրապուրիչ քօղի տակ ծածկեց զանոնք, աւելցընելով անոնց վերայ ամէն տեսակ մոզնէութիւն:

Իր այս գրութիւնը՝ Պօղոս⁽¹⁾ Աւաքեալէն ընդունած կը համբաւէր, և զինքը Սիղուանոս կ'անուանէր: Թուղթեր ևս կը գրէր առ Կիբոսացիս՝ Մակեդոնացիս անուանելով զանոնք: Ս. Գրոց ամէն իմաստները փոխեց, և իր այն վարդապետաբանութիւնը՝ հազար և մի նոր մոլորութեանց գուռ բացաւ: Իր գրութենէն գուրս եղած ո՛ր և է գրուածք մերժեց և դատապարտեց, և իբր օրէնսդիր և հիմնադիր քսան և եօթն տարիներու կարճ շրջանին մէջ գրէթէ ամէն կողմ ծաւալեց անյուր մոլորութեանց հետ նաև անբարոյականութիւնը. և այնքան մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ իր հեռեկողաց վերայ, որ զինքը միայն Աստուծոյ տեղ պաշտելու համար՝ նզովեցին և զՄանի՝ այլովքն հանդերձ:

Այս նոր Մանիքեցիներու բռնած ցածոգի և կեղծաւոր ընթացքին վերայ դեռ աւելի որոշ գաղափար մի տալու համար, յիշենք Կոստանտինոսի յաջորդներէն միոյն, այն է Գենեսիոսի

1 Վերը արտայայտած մեր կարծիքը Պաղիկէութեան անուանակոչութեան նկատմամբ, այս տեղուով կրկին ևս կը հաստատուի:

արարքը, Սա յամին 717-741 երբ լէոն կայսեր հրամանաւը կա-
լանաւորուած բերուեցաւ 'ի ն. Պօլիս, և Պատրիարքին կողմէն
հարցաքննութեան ենթարկուեցաւ, թէ ինչո՞ւ բաժնուած էր
ուղղափառ եկեղեցիէն, պատասխանեց, թէ ինքը մղբէն իսկ
այնպէս բան անցուցած չէր բնաւ. որովհետեւ ուղղափառ եկե-
ղեցւոյ անուամբ Պաւղիկեան համայնքը կը հասկնար միայն,
Երկրորդ անգամ երբ հարցաւ, թէ ինչո՞ւ համար կը մերժէ
Ս. Կուսին պաշտօնը. նենգութեամբ նզովեց զայն, որ Աստուա-
ծամբ պարտուպատշաճ յարգանքը կը զլանայ. բայց նա ինքն
Աստուածամայր ըսելով երկինքը կամ վերինն Երուսաղէմը կը
հասկնար: Այսպէս կը վարուէին միացած բոլոր հաւատոյ մա-
սանցը նկատմամբ. այնպէս որ ինչ որ ըսուեցաւ աստ Կոստան,
տինոսի և Գենեսիոսի համար՝ նոյնը կ'ընէին բոլոր Պաւղիկեան
ները. և անոնց ամենուն նշանաբանն էր կեղծաշորոշիւն, իւա-
քեռոշիւն և վառոշիւն: Ասկէ կրնան մեր ընթերցողք տեսնել,
թէ միջորութեան և պղծութեան այս արբանեակները՝ ոչ միայն
բողոքովին զուրկ էին նախնի դարուց և Աւետարանի դիւցազուն-
ներէն, որոց նշանաբանն էր ընդ հակառակն տէրունեան Այոն՝
այո, և ոչն՝ ոչ. և արձակ համարձակ կը խոստովանէին բռու-
նաւորաց, սրոյ և հրոյ առջև իրենց սուրբ հաւատքն և ներքին
համոզումը, քաջութեամբ տանելով քարտանաց, տանջանաց և
մահուան, — այլ նոյն իսկ մեր դարու ո՛ր և է պատիւ և սկզբ-
բունը ունեցող մարդէ մի: Ուստի ուրացող կոչուելու միայն ար-
ժանի են անոնք. և ուրացողք ոչ միայն քրիստոնէական ճշմարիտ
հաւատքին, այլ նոյն իսկ իրենց դաւանած դէնին:

Արդ՝ մենք այս պատմական ամենաստոյգ եղելութիւնքս և տե-
ղեկութիւնք 'ի նկատի ունելով, մեծապէս կը զարմանանք այն
գրողներուն վերայ, ոյք չգիտեմ, թէ ի՞նչ նպատակներով կը
դրուատեն և կը բաղդատեն անոնց քաջութիւնը՝ նախնի քրիստո-
նէից անտեղիտալի և անբաղդատելի քաջութեան և հաստատամը-
տութեան հետ, հիմն 'ի վեր տապալելով պատմական իրողու-
թիւնները:

Մէջ բերենք այժմ՝ այս նոր Մանիքեցւոց վարդապետութեան
գլխաւոր կէտերն և հիներէն ունեցած տարբերութիւնքը:

Կոստանտինոս՝ Մանիքէութեան հիմանը վերայ ուղեւով բարձ-
րացնել իր վարդապետութեան նոր շէնքը՝ դրաւ անոր իբրեւ
անկիւնակալ, Ա. Կերպապէս ընդգիմադրութիւն մ'ընդ մէջ
բարի Աստուծոյ, — Տէր երկնից անուանելով զնա, և աստու-
ծոյն չարի, — կոչելով զսա Զօրոշիւն կամ Արարող Διμωρρογός
աշխարհի:

Արդ՝ Պաւլիկեան դրութեան այս գլխաւոր սկզբունքէս ակնեւ-
րե կը տեսնուի, թէ սղբա ո՛րքան հեռացել էին հին Մանիքեցի-
ներէն. վասն զի Մանիքէութեան մէջ, — ինչպէս տեսանք, — հո-
գին կենդանի՝ նկատուած էր իբրեւ բարեմոյն էակ մի. մինչդեռ
աստ՝ աշխարհքիս ստեղծագործութիւնը չար հոգւոյ մի կ'ընծայուի:
Եւ այս տեսական փոփոխութիւնս դիտմամբ ըրին, որպէս զի 'ի
գործնականին անխղճաբար անձնատուր ըլլան 'ի չարն և յախ-
տաւոր յօժարութիւնս բնութեան:

Բ. Մարդուս մէջ գտնուած ո՛ր և է բարեմասնութիւն՝ բարի
Աստուծոյն կը վերագրէին. իսկ յոռեմասնութիւնը, այսինքն
է ստորին մասը, զգայականութիւնն և նիւթականը՝ աստուծոյ
չարի: Դէմիուրգոսը՝ ստեղծած է զմարմին. իսկ Աստուած ստեղ-
ծած է զհոգին: Սա կը ջանայ ձգել զմարդիկ 'ի բարին. իսկ
նա խոտորեցնել 'ի չար անդր: Գ. Կ'ընդունէին մարդկութեան
անկեալ վիճակը, բայց այնու իսկ երջանիկ կը համարէին
զմարդ, ըսելով, թէ բարի Աստուածը՝ այն առթիւ 'ի գութ
չարժեցաւ մեծագոյն ևս բարիքներ ընելու մարդկութեան: Դ.
Կ'ընդունէին Երրորդութեան գոյութիւնը, բայց գնոատիկեան
մտօք փոքրկացնելով զՈրդի և զՀոգի: Ե. Քրիստոս իր մար-
մինը յերկնից բերաւ յերկիր, չկարենալով յերկրէս առնուլ
զայն՝ առանց ապականելու. վասն զի երկիրը՝ Դէմիուրգոսին
գործ է: Հետեաբար նուսէն չճաւ նա, այլ իբրեւ խողովակէ
մ'անցաւ անոր միջէն, յաշխարհ մտնելու համար: Զ. Ոչ թէ
Մարիամ կոյսն, այլ երկինքը կամ վերինն Երուսաղէմ է Քրիս-
տոսի մայրը: Է. Մարիամ՝ Յիսուսէն վերջ դեռ ուրիշ որդի-
ներ ալ ունեցաւ: Ը. Կը մերժէին ուղղափառ եկեղեցւոյ ամէն
պաշտամունքն և արտաքին արարողութիւնները: Թ. Մկրտու-
թիւնն և ընթրիքը կը կատարէին՝ առանց զգալի նիւթոց, այլ
պարզապէս բանիւ և ձեռով. որովհետեւ ըստ Պաւլիկեանց՝ Մկր-
տութիւնն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Քրիստոսն այն վարդապետու-
թեանը, թէ « Ես եմ ջուրն կենդանի »: Այսպէս և ըն-
թրիքը՝ պարզապէս նշանակ է Քրիստոսի այն վարդապետու-
թեանը, թէ « Ես եմ հացն կենաց »: Ժ. Կը մերժէին սրբոց
բարեխօսութիւնն և անոնց ընծայուած յարգութիւնը. որովհե-
տե, կ'ըսէին, սուրբերը ոչ այլ ինչ են՝ եթէ ոչ՝ Դէմիուրգոսի
ծառանները, որոնք դատաստանին օրը բարի Աստուծոյ երեսէն
պիտի ձգուին: ԺԱ. Կ'արհամարհէին Քրիստոսի սուրբ խաչն՝
իբրեւ փայտ չոր և զուրկ աստուածային զօրութենէ: ԺԲ. Ե-
կեղեցւոյ նուիրապետութիւնը ⁽¹⁾ բացէ 'ի բաց կը մերժէին:

1. Իրենց գլխաւորներն յառաջագոյն կը կոչուէին վարդապետք, որոնց ապա

ԺԳ. Հին կտակարանը բոլորովին մերժուած էր անոնցմէ. իսկ նորէն՝ Պօղոսի թղթերն և Ղուկասու Աւետարանը միայն կ'ընդունէին, որովհետեւ սա Պօղոսի աշակերտած էր, կ'ըսէին: ԺԴ. Ս. Պետրոսի առ կաթողիկեայս գրուած թղթերու հետ՝ անձն ևս կը դատապարտէին. վասն զի, կ'ըսէին, զՔրիստոս ուրացաւ նա, և Հրէից, — զորս իրենք մեծապէս կ'ատէին, — շատ առանձնաշնորհութիւններ տուաւ:

Այս գլխաւոր և արմատական մոլորութիւններէն յառաջ կու գային ապա ուրիշ անթիւ զառաժմուէնք 'ի գործնականին: Կը ցաւինք որ Պետրոս Սիկիլիացին և Փոտ Պաղիկեանց պատմական մանրամասնութեանցը զբաղելով, — յայնժամու սովորութեան համեմատ, — զանց ըրած են մէջ բերելու բոլոր անոնց կրօնական և բարոյական գրութիւնը՝ քննաբանօրէն: Սակայն յոյժ շնորհապարտ ենք մեր Յովհ. Օձնեցի հայրապետին, որ անոնց պակասը՝ գէթ մասամբ մի լեցուցեր է: Այո, նա կը վկայէ, թէ Պաղիկեանք, ոչք զխաչապաշտ քրիստոնեայս՝ իբրև կոապաշտս կը ծաղրէին և կը ծանակէին, իրենք, ընդհակառակն, չարեաց 'ի չարիս վերացեալ ելին. այսինքն է Պատկերասրտոյնքեմէ 'ի խաչամարտոյնքիւն և 'ի քրիստոսատեցոյնքիւն, և անկէց դիւաւ պաշտոնքեմէ և անաստոյնքեմէ անդնդոց մէջ գահափոխեցան: Եգիպտացոց հետ մկնորսակ կենդանեաց պատիւ և պաշտօն կը մատուցանէին: Յանէսի և Յամբէսի հետ Ոլիմպոսի կայծակնահանու և փրփրերախ դիւին դիմաց երկիր կը պագանէին: Զբաղաշտ մոգին հետ արեգակն և լուսին կը պաշտէին, և յափաթերս անոր առջև ինկած ողբաձայն կ'աղաղակէին. « Արեւիկ, Ղուսիկ »: Մանէսի և Սիմոն մոգի հետ կախարդութիւն կ'ընէին, իրենց օգնութեան կանչելով օդային և վերնոտ գեւորը: Ափորդիտական կրքերն աստուածացուցին, անոնց մէջ դընելով իրենց երջանկութիւնը: Բնութեան և կրօնից դրած պատուարն՝ որով միայն մարդկային բարոյականը կը պահպանուի, վերջին աստիճան անամօթութեամբ քակեցին: Անոնց համար չկար խտիր մօր և որդոյ, հօր և դստեր, եղբօր և քեռ մէջ: Պղատոնէն երևակայեալ նորահնար Հասարակապետութիւնը՝ Պաղիկեան համայնքի մէջ իրականութիւն դարձած էր, մասնաւորապէս վաւաշոտ և շնակեաց վահանի ձեռքով, զոր կը նկարագրենք քաջ Փոտ և Պետրոս Սիկիլիացի: Մայրապակա-

փոխանակեցին σπένδαγμοι — ընկերք, մի և նոյն իշխանութեամբ: Այս վերջնոց օգնականները ἑταῖροι կը յորդոյնէին, որոց զարծն էր՝ Ս. Գրոց ընտիր ընդօրինակութիւններ ընել: Տուներն՝ որոնց մէջ կը համախմբուէին՝ ոչ թէ ἑκκλησία, այլ προσηχαι աղօթատեղի կ'անուանէին:

նութեան և քոյրառականութեան խոհերու մէջ չաղախուած՝ իբրև Քաղեայ և Մատարգեայ գարշեխաց՝ ստրկաբար կը ծառայէին անոնց։ Այնպէս որ սուրբ հայրապետիս վկայութեանը վերայ յեցած, կրնանք ըսել, թէ Մանանաղի, Կիրոսսա և Զրկայ կամ Զրիկ՝ իբրև մի մի Սողոմ Գոմորներ էին՝ անառկութեան ախտերով ողորդուած։ և ամէն տղմասէր մարդ կը փութայր ընկնուլ ինքզինքն այն հեղեղին մէջ։ Ահաւասիկ անոր խօսքերը. « Նախկին մծղնէութեան պաղղակնութեան խնշերանք. տղմասէր և ժանտագործք. ընդ խաւար զխաւարայինն կատարելով ծանակութիւնս, առ միմեանս անպատկառացոյցք են պղծութեան. 'ի մէնջ վրիպանուն պատրողաբանութեամբ զանխլանալ կարծեն։ Ոչ գիտեն՝ թէ ո՞րպէս հոտոցն անկարածած կելիք են, ընքեամբ առ հոտոտելիս բերեալ բուրմունք. քոյսպէս և վասն գործոցն հոգմով համբաւուցն զյոյովից բախել զեկուցանէ լսելիս։ Այլ սակայն և դժուարագիտելի է յղնադան և բազմախուռն 'ի նոսա անտառացեալ չարութիւնն - : վերջէն կը նկարագրէ անոնց ֆիզիքական կացութիւնն այսպէս. « Տեսանեմք 'ի ծառայութիւն զեկեալսն սատանայի՝ խեղանդամն և հոգեհաշմն, ծիւրեալս և կասեալս 'ի զօրութենէ » ։

Ի պոռնկութենէ ծնուած ստնդեայ մանկունքը՝ հաւերու և ոչխարներու նման փողոտելով, ալիւրի հետ կը զանգէին, և պղծգալի արարողութիւններով (1) հանգոյն չաղղակեր խողերու իրենց ծնունդը կ'ուտէին։ Անոնց ցամաքեալ դեակունքն և կմախքը՝ բարձրահայեաց տանիքներու վրայ դիզելով՝ իրենք ալ վարէն դէպ 'ի վեր նայելով՝ կ'երգնուին անոնց վրայ, ըսելով. « Բարձրեալն գիտէ » : Իրենց քահանաները՝ կանանցմէ կ'ընտրէին իբրև Կուինտիլայ, Պրիսկիլայ և Մաքսիմիլիայի յաջորդներ. և Մոնդանոսի նման իրենք զիրենք Հոգի սուրբ կ'անուանէին (2), և այն լպիրշ կանանց ձեռքով մարգարէութիւններ և պատգամներ կու տային։ Իսկ այսպիսի մարգարէահներ ընտրելու համար՝ զարհուրելի և անլուր ոճիր մ'ալ հօն կը գործէին. այսինքն է, կանայքը բոլորաձև կը բազմէին, և անոնց

1. Այսինքն է, հաց չինելով՝ ըստ վկայութեան հայերէն « Հերձուածոց Գրքին », կը բալխէին իրենց հաճայնքին՝ իբրև հաղորդութիւն պատարագաց կամ Ագապաց, և կը շամբէին մոլեգնեալք։

2. Զուարճայի է Փոսի և Պ. Սիկիլիացոյ աւանդածը Գենեսիոսի երկու որդւոցը Զաքարիայ և Յովնիպայ մասին, ոչ իրենց հօր մահուանէն վերջ՝ երկու կուսակցութեան բաժնուեցան. վասն զի երէցը կ'ըսէր, թէ ինքը իր հօրմէն ժողանդած էր գէոգին սուրբ. իսկ կրտսերը կը պատասխանէր, թէ ինքն ալ ուղղակի երկնքէն ընդունած էր զայն։

մէջ առաջնածին եղողին երեսան առնելով՝ ձերբաձգութեամբ իրարու կը նետէին, մինչև որ այն խեղճուկն ըլլար չարամահ. և որու ձեռքին մէջ որ ոգեհապառ ըլլալով կը մեռնէր, զնա կը կարգէին իրենց աղանդապետ և կը պատուէին: Անոր անուամբ երդումներ կ'ընէին, ըսելով. « Վկայ ունիմ քեզ անոր փառքը՝ որուն ձեռքը մեռաւ միածին որդի », և այլն: Այս խրժողութիւնս կամ Պեպուզացւոց աղանդէն փոխ առնուած է, — վասն զի թէ Ս. Եպիփանի քով և թէ հայերէն Հերձուածոց Գրքին ⁽¹⁾ մէջ, ինչպէս դիտեցինք, անոնց ընծայուած է. ոչք անուր հայհայութեամբ կը յաւելուին և զայս, թէ Տիտղէ կամ Պրիսկիլա յղացած և ծնած էր զԲրիստոս, և իզական սեռիւ եղած կ'առասպելաբանէին զնա, — և կամ Յովհ. Օձնեցին սխալմամբ Պաւլոկեանց վերագրած է զայն:

Ահա այս և ասոնց նման ուրիշ շատ և շատ քաղաքական ոճիրներ և բարոյականի և մարդկային արժանապատուութեան դէմ գործուած ամպարշտութիւնք՝ արդէն բաւական էին քրիստոնեայ ազգաց և տէրութեանց ատելութեան հետ՝ աշաւուրջ հսկողութիւնն իսկ Պաւլոկեանց վերայ դարձնել. վասն զի այս աղանդաւորքս իրենց կեդրոնատեղիներէն դուրս ելլելով՝ ուր որ ոտք կը կոխէին, մարախի և խորշակի նման ամէն վարք ու բարք կ'ապականէին. մանաւանդ երբ Նիկեփոր խոժաղութ կայսրէն ալ օգնութիւն և պաշտպանութիւն գտան: Պաւլոկեանց այս ապականիչ ընթացքը տեսնելով հայազգի կայսրն Լէոն, հարցաքննութեան ատեան մի բացաւ անոնց դէմ փութանակի, յանձնելով զայն Նեո-Կեսարիոյ եպիսկոպոսին թովմասի և Պաւ-

1. Ուր ՃԾԳ երորդ աղանդին վրայ, որ Քաղերթական, այսինքն է արինարբուաց թարգմանուած է, հետեւեալ նորութիւնը կը պատմուի 'ի հաստատութիւն ըսած՝ նուս. « Թագաւոր ռմ Յունաց աշխարհէն պատահեաց պիղծ աղանդին Պօլիկեանց և ոչ կարաց դարձուցանել զնոսա յաղանդէն իւրեանց, հալածեաց զնոսանոր քան զիսառն Կովկաս: Եւ կին մի առաջնորդէր նոցա, Մարտ անուն, կախարդ և կուռք: Չարագործացն՝ բարի առնէր, և բարեգործացն՝ պատուհառ. և զկանայս՝ հասարակաց ուսուցանէր, և տուրս Ե որդեալ, — զոր մեք հասարակաց կուռնք, — զայն սատանայական անուանէր, և 'ի նոսա հեղուլ արին մարդոյ՝ բարի ասէր. և որ ուտէ և ըմպէ զարին մարդոյ՝ այն արդարութիւն: Եւ յազգմանէ սատանայի տեսիլ տեսանէր և մանկունս փողոտէր և ասէր, թէ նոցա հողիքն զան 'ի տեսիլ կախարդաց »: Կրկին արժէք ունի մեզ համար այս տեղիս, նախ զի համաձայն Օձնեցոյն Պաւլոկեանց կ'ընծայէ վերայիեալ խժողութիւնը. Բ. կը ցուցնէ թէ Կովկասու լեռանցամէջն իսկ տարածուած էր Պաւլոկեան մարտութիւնը, զոր ուրիշ ազգային և ստար մատենագիրք լռած են, Հաւանօրէն Պրիգուններու, Մալականներու և Դոնորուներու մէջ հնացած մի քանի մոլորութիւնք՝ Պաւլոկեաններէն մնացած ըլլան:

րակոնդակէսի՝ կառավարչին Փոքուն Հայոց, Պաւղիկեանք՝ որ այս ժամանակներս արդէն երկու դիմամարտ կուսակցութեանց բաժնուած էին, այսինքն են կիւնոխորիտք⁽¹⁾ և Յաստատք⁽²⁾ . ուխտ ըրին իրարու հետ՝ սպաննել զհարցաքննողս, իրենց այս դաւադիր որոշումն 'ի գործ դնելէ յետոյ՝ շուտով փախան 'ի Մելիտինէ, որ է քաղաք Երկրորդ Հայոց, Հօն ընդունելութիւն գտան Սարակինոսաց ամիրայետէն, զոր օտար աղբերք Մոնոքերատէս կ'անուանեն, որ փոքրիկ աւան մ'ալ, Արգաս, տուաւ անոնց 'ի բնակութիւն: Տարիներով անդադար դուրս գալով՝ յարձակումներ կ'ընէին բիւզանդական կայսերութեան սահմաններուն վերայ. կ'աւերէին, կը սպաննէին և գերեզմարութեամբ յետս կը դառնային:

Այս բանս մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն ալ Պաւղիկեան ահաւոր աղանդապետին Սարգսի մահը տեսնելով Միքայել Գ կայսեր խնամակալ դշտոյն թէողորա, վճռեց վերջնակապէս զանոնք բնաջինջ ընել: Թամի Տեառն 835 Պաւղիկեանք սարսափելի հալածանքի մ'ենթարկուեցան, որ կարծես թէ հեթանոսաց անողորմ ժամանակները կը յիշեցնէ մեզ: Կ'աւանդուի թէ հարիւր հազար Պաւղիկեանք, միայն Փոքր Ասիոյ մէջ, հրոյ և սրոյ զոհ եղան, և վերոյիշեալ կնկան սուրն և բարկութիւնը դեռ չի յաղեցան: Այս թշուառ զոհերու մէջ կը գտնուէր նաև Երաքահաւ անուամբ սպայի մի ծերունի հայրը. բնականապէս որդիական գութն և գարովը զարթուցին անոր մէջ վրէժխնդրութեան ոգին: Թողուց շուտով կայսրուհւոյն ծառայութիւնը. փութաց յԱրգաս. անցաւ Պաւղիկեանց բանակին գլուխը. յարձակեցաւ Ամարասայ և Տփրիկայ կամ Տիվրիկի բերդերուն վրայ, և ա-

1. Այս կուսակցութեան գլուխն էր շնաբարոյն Վահան, յորմէ յառաջ եկաւ և անունս կրեւոխորիտք, այսինքն է շնաւանցիք կամ շնակեացք, յուն. κύων և χῶρος կամ χῶρος բառերէն ածանցեալ:

2. Առ Պետ. Սիկիլիացոյ instabiles = Անհատատոք կը կոչուին, չգիտեմ ի՞նչ պատճառաւ: Այս միայն յայտնի է, որ Սարգսի հետեողքէին սղաւ: Հայերէն ճՄԸ Հերձուածոց Գրքին մէջ Այդիանոսք, — եթէ ըստ հնչման նոյն են և իրօք Յաստատաներու հետ, — զուտ ազգային տիպ ունին: Անոնց համար կ'ըսուի, թէ « Սղաւ վարուք ըստ կաթողիկէ եկեղեցոյ վարին, բայց 'ի վանս ուրեք ոչ բնակին: Ունին և կարգս ինչ 'ի ծածուկ զօլաքաղութեան, և ընդ մեզ ոչ աղօթեն: Եւ պատուեն զօգս և ըզպտուզս. և յորժամ 'ի մի վայր ժողովին 'ի խորհուրդս՝ զԱստուած ոչ յիշեն, այլ զհողմ և գտոհմականս. և զիւր ումեմ զոհ մատուցանեն Երան և Տոնմական կոչեցեալ անուն: Եւ Զատիկ՝ ընդ Հրէայս կատարեն, և զամենայն բարեբար իւրեանց՝ յանաւնոց և 'ի գազանաց պաշտեն: ԶԵպիսկոպոսունս և զքահանայս մեր՝ բամբասեն վասն ընչապիւրութեան »:

ռաւ զանոնք. յառաջելով՝ մտաւ կայսրութեան երկիրները. կըրկին և կրկին ճակատներ տուաւ բազմախուռն զօրաց և զօրավարաց գէմ: Այս անակնկալ յաջողութիւններս տեսնելով ապա անոր աները Խորիսոխներէս, ինքն ալ յարձակեցաւ Եփեսոսի վերայ. մտաւ Ս. Թովհաննէս եկեղեցին և ապականեց զայն: Այն ատեն Վասիլ կայսրը տագնապաւ՝ մեծագոյն բանակ մ'ալ հանեց անոր դիմաց, բայց նա միշտ յաղթական կը յառաջէր 'ի խորս կայսրութեան, Վտանգն ահագին էր երկուստեք. ճգնաժամն հասած էր: Վերջապէս յաղթուեցան Պաւղիկեանք, իրենց զօրավարն ալ սպաննուեցաւ: Արդ՝ այս վճռական ճակատամարտէս վերջ դադրեցան Պաւղիկեանք քաղաքական կուսակցութիւն կազմելէ. մանաւանդ թէ նուաճեցան իսպառ, և պատմութիւնը լռեց անոնց վերայ խօսելէն: Սակայն յամին 969 Յովհ. Չմբշկիկ կայսրը՝ զինանելով Անտիոքայ Պատրիարքին Թէոդորի խընդիրքին, փոխադրել տուաւ զանոնք 'ի Փիլիպպուպոլիս և 'ի Թրակիա: Այս տեղերուս և ժամանակիս մէջ դադրեցնելով մենք ալ արեւմտեան Պաւղիկեանց պատմութիւնը, տեսնենք, թէ յարեւելս և մանաւանդ հայ հողին վերայ ե՞րբ և ի՞նչ վիճակ ունեցան և գործեցին անոնք:

Ծովհ. Օճնեցի ուզելով խօսել Պաւղիկեանց մասին, աղօտ ծանօթիւն մ'էս կուտայ անոնց ծագման վերայ 'ի Հայս. « Նախկին մօզնէութեան պայղակենութեան խնչերանք. որք խրատեալք և ոչ իմաստնացեալք, 'ի Ներսիսէ կաթողիկոսէ, զկնի նորուն մահուանն խուսեալք չղբան զօղեցին յորորտս ուրեք աշխարհիս մերոյ, Եւ 'ի նոսա հատուածեալք եկին յարեցան կտամբեալքն 'ի կաթողիկոսացն Աղուանից պատկերամարտք ոմանք, զի սիրէ առ համանմանին իւր հասանել վրիպեալն 'ի ճամբարութենէն: Եւ մինչև էր նոցա զօրավիգն գտեալ զկարապետս Դերաքրիս տոսին, երկուցեալք և սարսեալք կային յուղիղ և 'ի գերապանծ կրօնիցն քրիստոսականաց... իսկ յորժամ այսմիկ որպէս մեծագունի և աբօտացելոյ՝ հասանել կարծեցին, յայնժամ 'ի դարանամոութենէն սողեալ յորջից՝ յաշխարհամէջս և 'ի ժողովրդաբնակս համարձակեցան յարձակել տեղիս, 'ի հեղեղական հեղձուցիչ ջուրցն մասն հասեալ նմա, Ջրկայ անուանելով: Ուրանօր 'ի միասին ընթացեալ կուտեցան ամենայն ուստեք, որպէս անգեղք աշխարհաց 'ի նեխաշաղիղ ինչ գէշ. և զանուանն իւրեանց զաղտախինս յանդգնեցան կախել զայնցանէ, որ զերկնից բարութեանց բուռն հարեալ ունիցին յուսով »:

Արդ՝ իմաստասէր հայրապետիս այս խօսքերը թէև ճարտասանական և պլաբանական ձևոց տակ փոքր ինչ անորոշ մնացած

են, սակայն և այնպէս անսոր մեզ աւանդած գլխաւոր կէտերն են Ա. թէ այն հինաւուրց մծղնէութեան և պայղակենութեան, — այսինքն է Մանիքէութեան, — խեչերանքը՝ որ է Պաւլիկեան աղանդաւորաց մնացորդը՝ Զ. դարէն և այսր ծածկուած կը մնար հայ հողին վերայ, զոր յիշեցինք։ Բ. թէ սոքա Ներսիսի Շինողի ժամանակ վերստին բազմացան և տարածուեցան 'ի Հայս. բայց մեծագործ հայրապետիս և որան յաջորդաց հոգածութեամբ և ազդու միջոցներով նուաճեցան քէթ ժամանակ մի, և հեռանալով ծածկուեցան մեր երկրի հեռաւոր և անծանօթ սահմանաց վերայ։ Գ. թէ Աղուանից կաթողիկոսներէն հալածուած ուրիշ աղանդաւորներ ալ եկան և անոնց հետ միացան։ Այն ատեն, ուրեմն, զօրանալով անոնք՝ ելան իրենց որջերէն, սփռեցան Հայոց այլ և այլ կողմերն, և միամիտները մոլորեցնելով՝ որսալ իրենց նանրահաւատութեան ցանցին մէջ։ Դ. թէ անոնց կեդրոնատեղին էր Զրկայ, ուր ամենէն աւելի համարձակ կերպով իրենց ամպարաւթիւնքը կը կատարէին։

Բայց թէ ուստի՞ և որո՞ց ձեռքով մուտք գտաւ Մանիքեցւոց այս խեչերանքն 'ի Հայս, — Ներսիսի կաթողիկոսութեան ո՞ր տարին և ի՞նչ պարագայից մէջ, — թէ Շինող հայրապետն ի՞նչ միջոցներով կարաց նուաճել զանոնք, — թէ յետոյ ինչպիսի՞ քաղաքական և բարոյական ազդեցութիւն ունեցան անոնք հայ ազգաբնակչութեանց վրայ, — ի՞նչ կերպարանափոխութիւն կրեց այն աղանդն և թո՞նրակեան անուանեցաւ, — հուսկ ապա թէ ի՞նչ վերջ ունեցաւ այս վերջինս և վերջնական հետեանքներ. արդ՝ այս կետերս ոչ միայն կարեւոր են մեր եկեղեցական պատմութեան համար, այլ նոյն իսկ կարօտ քննութեան. և մենք պիտի ջանանք ըստ կարելոյն լուսարանել զանոնք։

Կանխաւ խօսելով կալլինիկեայ որդւոյն Պօղոս Սամոստացւոյ և ուրիշ հայազգի Պօղոսի մի վրայ, անցողաբար մէջ բերինք հայերէն Հերձուածոց Գրքէն՝ Շէթի անունով պարսկադէն Մանիքեցի կնկան մի 'ի Հայս գալուն և Այրարատ նահանգէն Պօղ անունով անձի մի զանիկայ առեանգելու միջադէպն, որով կ'ըսուի, թէ « խառնակեցաւ աղանդն (Մանիքեցւոց) ընդ քրիստոնէութիւն »։ Արդ՝ մէջ բերուած տեղւոյն պարզապէս Հայոց աւանդութիւն և 'ի հարկէ եկամուտ ըլլալն ակնհերե է. զի Եպիփանի քով չկայ յիշատակութիւնն անգամ՝ այն անձանց։ Այժմ՝ դիտելու ենք, որ այս աւաճութիւնս բաւական կուտան մ'է կարծելու, թէ եօթներորդ դարուն Արաբիոյ կամ Թուրքաւաստանէն եկող Շէթիի և Պօղայ Այրարատեցւոյ ձեռքով մը տաճ ըլլայ նոր Մանիքէութիւնն 'ի Հայս։ Արդ՝ այս պարա-

գայիս մէջ փոսի արտայայտած երկրորդ կարծիքն՝ հայազգի Պօղոսի և Պաւղիկէութեան անուանակոչութեան մասին՝ ըստ իմիւր պատմականօրէն իսկ ստուգուած կը լինէր և ազգային աւանդութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած, եթէ հետեւեալ երկու հակաժամանակագրական անուանքն, այսինքն է թրքաց և սրբոյն Եփրեմի (¹) մեզ խոչընդոտն չելլէին. վասն զի հօն յիշատակուած եփրեմի, — եթէ Ասորի Ս. Հայրն է, — թուրք անուան հետ բոլորովին անմիաբանելի կը մնայ. Ուստի ես չեմ վարանիր բնաւ՝ բոլորովին տարբեր անձնաւորութիւն մի համարել զնա. զի գրուածքիս հեղինակն այնպիսի հակաժամանակագրական խոշոր սխալ մ'ընելու չափ տգէտ չէր կարող լինել:

Իսկ գալով թուրք անուան կիրառութեանը, դիտելու ենք, որ է դարուն արդէն հաստատուած էին թուրքաստանի մէջ, և յամի Տեառն 655 Արաբացւոց հետ կոխներ ևս ունեցան. ինչպէս խազարք ըստած թուրքերն ալ՝ Ը դարուն խալիֆաներու հետ կը միջէին՝ զՀայս իրարու ձեռքէն խլելու համար. Բ. թրքաց 'կատմամբ եղած դժուարութիւնը դեռ աւելի կը հարթի, եթէ դիտենք որ վերոյիշեալ տեղոյ հեղինակին խօսքը թրքաց մեծ արշաւանքին և Հայոց մեծաց տիրապետելուն վրայ չէ ուղղակի, այլ փոքրաթիւ խմբակաց կամ գաղթականներուն, որոնք Արաբացւոց հետեւելով թափեցան 'ի Հայս. իսկ Արաբացիք յամին 652 արդէն տիրած էին Հայոց՝ վասակ Պատրերկի ձեռքով: Ուրեմն այս կողմանէ իսկ անկարելիութիւն կամ հաստութիւն մի չենք տեսներ եզրակացնելու, թէ Շէթի անուանով կնոջ միջոցով վերստին մտած ըլլայ ազանդն նոր Մանիքեցւոց և արեպաշտութեան 'ի Հայս՝ է դարուն. և թէ յանուն Պօղայ Այրարատեցւոյ՝ Պաւղիկեան կամ Պօղիկեան անուանուած: Ահաւասիկ զոր 'ի վեր անդր ազգային աւանդութիւն անուանեցինք, և մէջ կը բերէ փոս:

Դիտելու ենք որ բազմահմուտն Հ. Միւր. Չամչեանն (²) իսկ համաձայն Ճառքնտրաց և թղթոց գրքին՝ վերը նշանակած ժամանակամիջոցին, այսինքն է մօտ յամ Տեառն 655 կը դնէ Պաւղիկեանց յայտնութիւն 'ի Հայս:

Սակայն Պաւղիկեանց ինչպէս յայտնուիլն՝ այսպէս և տարածուիլը չուտով եղաւ. և այս բանիս շարժիչ պատճառներ կային:

1. Բնոյ եպիսկոպոսին Եփրեմայ ալ կրնայ պատշաճիլ յիշեալ միջադէպը. զի Գր. Մազիստրոսի առ Ասորւոց կաթողիկոսն գրած թղթին մէջ կը յիշուի իբրեւ դարձուցիչ միջորոնց 'ի Թոմարակեանց ազանդէն:

2. Պատմ. Հայոց Հտ. Բ:

Ա. Դիտելու ենք որ Յովհ. Մայրագումեցին և իր աշակերտը Սարգիս, — որ մոլորութեան շաւղին մէջ անցաւ անդր քան զիւր վարդապետը, — յամի Տեառն 645 ծագած կրօնական և եկեղեցական տարաձայնութեանց պատճառաւ՝ արդէն Պաղիկեանց ցանելիք սերմերը բուսուցանելու համար հայ հողը պատրաստած էին⁽¹⁾։ Այս տաղանդաւոր և հայրենասէր անձն, այս ինքն է Մայրագումեցին, որ յառաջագոյն այնքան արդիւնաւոր հանդիսացած էր, — գէթ հակաքաղկեդոնեան կուսակցութեան առջև, — Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առանձնաշնորհութիւնները պաշտպանելուն և Յունաց ոտնձգութեանց դէմ՝ դնելուն համար, դժբաղդաբար չի մնաց այն սահմանին մէջ, այլ մղուեցաւ և մղեց զայլս 'ի ծայրայեղութիւն անդր։ Սա իր աշակերտին Սարգսի հետ մէկ կողմանէ Յուլիանոսի Աղիկառնացւոյ մոլորական գրութիւնները թարգմանելով, իսկ միւս կողմէն ալ երկասիրելով զԹորատ վարք, զՀաշտարմատ և զՆոյնմակ և տարածելով ամէն կողմ՝ պատճառ եղան Երեւութականաց և Կաթարոսաց և ուրիշ հակաքրիստոնէական աղանդոց։ մանաւանդ թէ կամուրջ մի կապեցին անցնելու աստի 'ի Պաղիկեցութիւն անդր։ Մայրագումեցւոյ յիշեալ գրութեաներէն երկրորդը միայն, այն է Արմատ հաշտոյ, կը գտնուի Էջմիածնի Զեռագրատան թիւ 1500. 1. քառածալ և նոտրագիր գրչագրի մի մէջ, — ըստ վկայութեան Մայր ցուցակին (էջ 171)։ Սակայն ինչպէս միւս երկու գրութեանց, այսպէս և սորայս պարունակութիւնն ինձ յայտնի չէ։ Բայց Թէոդորոսի Քութենաւորի՝ Ընդդէմ Մայրագոռնեցւոյ գրած ճառը՝ բաւական թանկագին տեղեկութիւններ կու տայ նոցա մասին, յորմէ յիշեալ տեղին միայն մէջ կը բերեմ, մնացածը յանձնելով 'ի կամս ուշիմ ընթերցողաց։ « Քանզի ահա վերայայտնեցան այժմ 'ի տանս Թորգոմայ նորածին դառնութեան զարմք, օցտողք ճմարտութեանն, որք Կաթարոսք արտաբուստ երեկն դուարենին զգեստք և խաչակիր մարմնակրութեամբ, և ներկերպին գազանադէմք, խըրթազգեստք, խուճապողք, տգիտախողխողք, քծնարանք, գաղտապատիրք, գողտրարարբառք, ապաժուժախորհք, դժապանք։ Որք աննարսափելի մեծք և անձնահանձար իմաստիշք անհաշակեալք յարածգին առ բոյորից արարող և համագոյիցս փրկող Բանն Աստուած. և 'ի քազէ տնօրինական կրիցն զմինն 'ի քաջ կապտեն զակն հաշտոյն, որպէս զի զբոյորն ուրաքցին զփրկանակն զկիրառոյթիւնսն. կիրափրկումն մարդոյն առադրելով՝ մասնառոյթեամբ դաշանիլ զփրկանակն Բաննի զտնօրինաւ։

1. Տես Կանոն ԼԸ, Յով. Կաթողիկոս, Վարդան և Կիրակոս։

կանոնադրում » : Այլ թէ ի՞նչ եղաւ այսպիսի ծայրայեղ ձկտման վերջնական արդիւնքն, և ո՞րքան զղջացին անոնց յարող կուռակցութիւնը՝ վերլէն պիտի տեսնեն ընթերցողք :

Բ. Ուրիշ զօրեղ պատճառ մ'ալ Հագարացոց խուժանին և նոր վարդապետութեան՝ ի Հայս ներմուծած հակաքրիստոնէական վարքն ու բարքն համարելի է, իր ընդարձակ և հզօր ազդեցութիւններովը :

Արդ՝ այսպիսի նորանոր խլրտմանց և Պաւղիկեանց մոլորութեան առջևն առնելու համար է, կ'ըսուի⁽¹⁾, թէ Ն. Շինող կաթողիկոսն ստիպեցաւ եօթն և տասն եպիսկոպոսաց ժողովք մի գումարել, իր հայրապետութեան վեցերորդ տարին. այսինքն է յամի Տեառն 645. Սակայն այս ժողովքս աւելի թեմական եպիսկոպոսաց և իշխանաց մէջ ծագած իրաւասական և ամուսնական խնդրոց համար էր, ըստ իս, քան թէ Պաւղիկեանց : Եւ ասոր յայտնի ապացոյց են այն ժողովէն որոշուած և Շինող հայրապետին և յիշեալ եպիսկոպոսաց ձեռնագրով կնքուած և վաւերացած ԺԲ կանոնները, ուր Պաւղիկեանց մասին՝ բնաւ խօսք չկայ : Այո՛, քանի որ ողջ էր Հայոց նոր Լիւսանդրը՝ Թէոդորոս Ռըշտունի, նա իր երկաթեայ ձեռքովը թոյլ չէր տար Պաւղիկեանց գլուխ ամբառնալ. թէև ինքն իսկ երբեմն գտնուած և գողացուցած էր իր ժամանակակից անընկճելի կաթողիկոսը : Բայց երբ յամի Տեառն 654 զնաց ՚ի Դամասկոս, և հօն մեռաւ. այնուհետեւ շուտով, այսինքն է 655ին, մէջ տեղ ելան այն խաւարասէր և զազրագործ աղանդաւորքն՝ յեղծումն և ապականութիւն միաւմտաց : Մայրազումեցւոյ աշակերտը՝ Սարգիս, որ արդէն իսկ ատելութեամբ լցուած էր կաթողիկոսին և եկեղեցւոյ դէմ, գընաց յարեցաւ անոնց, որոնք իրեն պէս կարող և միեռանդն գլուխ մի չէին ունեցած դեռ : Մանաւանդ թէ խառնելով իրաւուն հետ Մանինեցւոց, Յուլիանիտաց, Ապողինարեանց, Մարկիոնեանց, Սարէլեանց և ժամանակակից դեռ ուրիշ աղանդներ, անոնցմէ նորահալար աղանդ մի յառաջ բերաւ, զոր Յովհանն պատմաբան կաթողիկոսը՝ « Զար և դառն հերձուած » կ'անուանէ. և մենք իրաւունք ունինք, — գէթ այս պարագայիս մէջ, — փոտէն և Պետրոս Սիկիլիացիէն յիշուած հզօր աղանդապետին Սէրգիոսի հետ նոյն համարել :

1. Զամէսն Հ. Միքայէլ, Պատմ. Հայոց Հտ. Բ. էջ 345.